

UOT:738.

SİLAHSAZLIQ BƏDİİ METALIŞLƏMƏNİN BİR NÖVÜ KİMİ**Professor Məmmədov Şaiq Murtuzəli oğlu, Rəsulova Elnarə Qoşqar qızı****Gəncə Dövlət Universiteti****Sahiqm978@gmail.com**

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan bədii metalışləmə sənətinin mühüm bir növü olan silahsızlıq sənətindən bəhs olunur. Onun növləri olan odlu və soyuq silahlar haqqında məlumat verilir. Silahsızlarımızın tarixin müxtəlif dövrlərində yaratdıqları incilər və dünya xalqlarının onlara verdiyi yüksək qiymət şərh olunur. Azərbaycan silahsızlarımızın hazırladıqları silahların özünəməxsus xüsusiyyətləri işıqlandırılır.

Açar sözlər: metalışləmə, silahsızlıq, qazıntılar, tunc, dəmir

Ключевые слова: Металлообработка, оружейное дело, раскорки, бронза, железо

Keywords: metalworking, weaponry, ripples, bronze, iron

Azərbaycanda bədii metalışləmə sənətkarlığı çox qədim və zəngin bir tarixə malikdir. Azərbaycan lap qədim zamanlardan özünün faydalı qazıntıları və təbii sərvətləri ilə zəngin bir ölkə kimi tanınır.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycanın bir çox yerlərindən tapılmış külli miqdarda tunc və müxtəlif bəzək əşyaları sübut edir ki, ölkəmizdə miladdan əvvəl II minillikdə yüksək tunc mədəniyyəti mövcud olmuş və yerli ustalar istənilən əşyaları hazırlaya bilmək iqtidarında imişlər.

Lakin bəzi müəlliflər Azərbaycanda tunc dövrünün mövcud olmasını bir qədər qədim dövrə aid edirlər. S. M. Qazıyev Mingəçevirdə 10 m dərinlikdə tapmış olduğu mis baltaya və döymə izləri olan nizəyə əsaslanaraq Azərbaycanda tunc dövrünü miladdan əvvəl III minilliyə aid edir.

M. M. Əliyev və M. Ə. Qaşqay da Azərbaycanda tunc dövrünün miladdan əvvəl III minilliyin II yarısında mövcud olmasını qeyd edirlər.

Göstərilən dövrdə Azərbaycanda yüksək inkişaf etmiş metal istehsalı olmuş və öz işini yaxşı bilən metal emalı ustaları yaşamışlar.

Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində sakin olan tayfalar arasında müxtəlif peşə sahələri meydana çıxmışdı. Əmək alətləri, silah və məişət əşyalarının hazırlanması, heyvan dərilərinin aşılınması tədricən xüsusi bir peşə sahəsinə çevrilməkdə idi. Əkinçi, maldar tayfalar və nəsilər içərisində sənətkarlar yetişmişdi.

Miladdan əvvəl I minillikdə Azərbaycanda tunc dövründən dəmir dövrünə keçid başlanır. Dəmirin qədim böyük yataqları Qarabağda, Gəncə qəzasının Bayan kəndi yaxınlığında mövcud olmuşdur. Gəncə yaxınlığındakı dəmir mədənlərinin mövcud olması haqqında Həmdullah Qəzvini də məlumat verir. O yazır ki, Arran Gəncəsinin yaxınlığında dəmir (dəmir mədəni) vardır.

Bütün bunlar, yəni dəmir mədənlərinin çox olması ölkədə dəmirçilik və metalışləmə üçün geniş zəmin yaradırdı.

Azərbaycan ərazisində aparılmış qazıntılar nəticəsində məlum olur ki, Alban ustaları (miladdan əvvəl IV əsrdən miladın əvvəllərinə qədər) metaldan məharətlə bir sıra silahlar, əmək alətləri və bəzək əşyaları hazırlamışlar. Bu əşyalar bir daha sübut edir ki, onlar bədii bəzəkvurma sənətini də yaxşı bilirmişlər.

Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş müxtəlif qadın bəzək əşyaları, silahlar və məişətdə işlənən əşyalar yerli sənətkar ustaların böyük məharətə malik olmasını bir daha sübut edir. Mingəçevirdə aparılan qazıntılar zamanı tapılan

və hazırda Azərbaycan Dövlət Tarix muzeyinin qızıl fondunda saxlanılan qızıl məmulatı Azərbaycanda orta əsrlərdə zərgərliyin də yüksək dərəcədə inkişaf etməsini göstərir. Bu məmulatların bir hissəsi, xüsusilə sırğalar, boyunbağlar eramızın II-VII əsrlərinə aid edilir. Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, bu məmulatların bəzilərinin formaları hazırda da qadınların paltar və baş bəzəklərində saxlanılır. Bu da Azərbaycan bədii metalışləmə sənətinin uzun bir inkişaf yolu keçməsinə sübut edir.

Feodalizm dövrünün son əsrlərində Azərbaycanda başqa sənətkarlıq növləri ilə yanaşı bədii metalışləmənin rolu daha da artır. Misgərlər, zərgərlər, dəmirçilər və silahsazlar daha gözəl əşyaların istehsalını genişləndirirlər.

Bu dövrdə silahsazlıq sənəti də xeyli inkişaf etmişdi.

XVI əsrdə Təbrizdə odlu və soyuq silah hazırlama sənəti yüksək dərəcədə inkişaf etmişdi. Rus çarı Fyodor İvanoviçə göndərilən silahlar içərisində qızıl suyuna salınmış mis qalxan haqqında qeydlər vardır.

Arxiv materiallarının birində XVII əsrdə Azərbaycandan Rusiyaya aparılan silahların içərisində üzəri qızıl suyu ilə yazılmış kamanın, polad qılıncın və sairənin adı çəkilir.

Soyuq silahlar eyni zamanda Bakı şəhərində də hazırlanırdı. Məsələn, XVII əsrdə ingilis səyyahı Streys Şamaxı bazarında bir nəfər tanış avropalıya rast gəlir. Bu adam bir müddət Bakıda qul olmuş və bir nəfər dəmirçinin yanında işləmişdi. Həmin dəmirçi isə bıçaq və qılınc hazırlamaqla məşğul olurmuş.

XVII əsrdə Bakıda, Gəncədə, Ordubadda müxtəlif soyuq silahlar hazırlanırdı.

Daşkəsəndə dəmir filizi istehsalı ilə əlaqədar olaraq Gəncə şəhərində dəmirçilik geniş inkişaf etmişdi. Məsələn, XVII əsr səyyahlarından A. Oleari və başqaları Gəncədə müxtəlif dəmir məmulatı hazırlayan dəmirçilərin işləməsi barəsində xəbər verirlər.

XVI-XVII əsrlərdə Şamaxıda, Bakıda, Ərəşdə və Şabranda mahir bədii metalışləmə sənətkarları və zərgərlər yaşamışlar. Səyyah Korneli Bruin yazır ki, Şamaxıda bütöv bir məhəllə misgərlər məhəlləsi adlanır, bu məhəllədə çoxlu zərgər dükanı vardır.

Mahir Şamaxı zərgərləri mis qabların, silahların və bəzək əşyalarının üzərinə qızıl suyu ilə böyük ustalıqla naxışlar vura bilirdilər. Buna 1589-cu ildə Boris Qodunova göndərilən 10 ədəd dəbilqə üzərindəki bəzəkləri misal göstərmək olar. Bunlardan 8 ədədi Şamaxı ustaları tərəfindən düzəldilmişdir. Dəbilqənin üzərinə qızıldan güllər salınmış, tac gümüşdən hazırlanaraq qızıl suyuna verilmişdir. Tacın üzərindəki qabarıqlar və qulaq yerləri daş – qaşla (yaqut və firuzə) bəzədilmişdir. Dəbilqənin ətrafı gümüş və qızıl suyu ilə işlənmişdir.

Lakin XVIII əsrin əvvəllərində (1717 və 1719-cu illərdə) Qafqazın dağ əhalisini silah hazırlamaqdan məhrum etmək üçün I Pyotrun fərmanı ilə Rusiyadan Xəzər dənizi sahillərinə dəmir gətirilməsi qadağan edildi.

Bu fərman XVIII əsrin ortalarına kimi qüvvədə qalmışdı. Bu dövrdə dəmirə, misə və digər metallara böyük ehtiyac hiss olunurdu. Buna görə də həmin metallar baha qiymətə satılırdı.

Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olması ərəfəsində Zaqafqaziyada yalnız iki mədəndən küstar üsulla az miqdarda dəmir filizi çıxarıldı. Onlardan biri Gürcüstanın Raçin qəzasının Sedisi kəndi, digəri isə Gəncə qəzasının Bayan kəndi yaxınlığında idi. Lakin bu mədənlərdən çıxarılan dəmir yerli ehtiyacı ödəmirdi. Ona görə də dəmir başqa yerlərdən gətirilirdi. Tarixçi S. Bronevski yazır ki, Quba xanlığının əhalisi dəmiri Rusiyadan və Mazandaran vilayətindən alırdı, qurğuşun isə Axtı mahalının Quruş kəndindən gətirilirdi.

Azərbaycanda bədii metalışləmə sənətkarlığı əsasən dörd qrupa bölünürdü. Bura misgərlik, dəmirçilik, silahsazlıq və zərgərlik daxil idi.

Dəmirçilik sənətində əmək bölgüsü daha aydın nəzərə çarpırdı. Burada kənd təsərrüfat alətləri, xırda əşyalar hazırlayanlar, bıçaqçılıq, nalbındlıq, silahsazlıq, çilingərlik ayrı – ayrı

müstəqil sahələri təşkil edirdi.

Silahsızlıq isti və soyuq silahqayırma kimi iki yerə bölünürdü. İsti silahqayırmanın özü də lülə, çaxmaq, qundaqqayırma kimi sahələrə ayrılırdı. Soyuy silahqayırma isə xəncər tiyəsi və xəncər qını düzəldən sahələrə bölünürdü. Silahların üzərinə naxış vurmaq isə ayrıca peşə sayılırdı.

Yazılı mənbələrdə Azərbaycanda mövcud olan misgər, dəmirçi, silahsız, zərgər emalatxanaları və burada çalışan ustaların miqdarı haqqında ətraflı məlumata təsadüf edilmir. Mövcud olan rəqəmlər dağınıq və natamamdır. Buna baxmayaraq, müəyyən mənbələrə əsasən XIX əsrin müxtəlif illərində bədii metalışləmənin Azərbaycanda nə dərəcədə yayılması haqqında təsəvvür əldə etmək olar.

V. Leqkobitov XIX əsrin 30-cu illərində Şamaxıda aşağıdakı metalışləmə müəssisələrinin olmasını göstərir:

Misgərxana – 6, dəmirçixana – 26, zərgərxana – 40, xəncər hazırlayan dükan – 9, qundaqsaz – 12, silah qundağına qızıldan naxış salan usta – 1.

V.Qriqoryev yazır ki, XIX əsrin əvvəllərində yalnız Naxçıvanın bir bazarında aşağıdakı sənətkarlıq müəssisələri (dükənləri) mövcud idi.

Silahsız – 11, sərrac – 5, qalayçı – 1.

XIX əsrin 30-cu illərində yalnız Lahıda 8 silah “zavodu” mövcud idi.

Görünür, müəllif emalatxanaların böyüklüyünü, orada işləyən fəhlələrin və ustaların çoxluğunu, işin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq onları zavod adlandırmışdır.

S. Bronevski göstərir ki, bu dövrdə Buduq mahalının (indiki Quba rayonu) Yərfi və başqa kəndlərində də tufəng, tapança, qılinc və başqa silahlar hazırlanırdı.

Bütün bu mənbələrin çatışmayan əsas cəhəti ondadır ki, burada hər bir sənət növü üzrə işləyən ustaların və başqa şəxslərin miqdarına, əşyaların hazırlanma üsuluna, emalatxanaların təsvirinə, daxili quruluşuna və sairə məsələlərə rast gəlmək olmur.

Silah bütün digər sənətkarlıq məmulatları içərisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu tamamilə aydındır, çünki bir ölkənin əhalisinin azadlığı, həyatı, maddi rifah halının vəziyyəti silahın olub olmamasından çox asılı idi. Ona görə də silahın hazırlanması üçün cəmiyyətin bütün istehsal qüvvələri səfərbərliyə alınır. Bu sahədə ən mahir ustalar işləyirdilər.

Tədqiqatçıların verdiyi məlumata əsasən Qafqazda hazırlanan odlu silahlar texniki cəhətdən Türkiyə silahları səviyyəsində idi, onların əsas fərqi milli naxışlarının müxtəlifliyindən ibarət idi.

Bununla belə Azərbaycan silahlarının bir sıra xüsusiyyətləri var idi. Məsələn, tufənglərin lülələri nisbətən uzun və cövhərli, xaricdən əksər hallarda tilli (tin - tin), daxildən xırsız (yivsiz) olurdu. Yivli silahlara nadir hallarda təsadüf edilirdi. Tufənglərin qundaqları oval formada olub, daha çox İran silahlarının qundağına oxşayırdı.

Şərqdə, o cümlədən Qafqazda odlu silah istehsalı tarixən olduqca az və yavaş inkişaf etmiş, XIX əsrdə Avropa silahsızlarının əldə etdikləri müvəffəqiyyətlərdən geridə qalmışdı. Bunun əsas səbəblərindən biri də, yəqin ki, ustaların həmişə öz texnoloji qaydalarını gizlədə saxlamaqları olmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycanda odlu silah hazırlanması ilə əsasən lahıclar məşğul olurdular. Bununla bərabər həmin əsrə aid olan ədəbiyyat materilləri silahsızlıq sənətinin başqa yerlərə də yayıldığını göstərir,

O, Yevetski yazır ki, Şəkidə XIX əsrin əvvəllərində silah hazırlayan bir neçə zavod var idi. Başqa bir müəllif yazır: “Qarabağın Qələbürt mahalında yalnız bir nəfər silah lüləsi düzəldən var idi. Onun yanında dörd nəfər fəhlə işləyirdi. Vəng və Şəşkird kəndlərinin hərəsində tufəng sürgüsü (xəzinəsi) hazırlayan bir nəfər usta işləyirdi”.

Yazılı mənbələrdən məlum olur ki, XIX əsrin əvvəllərində odlu silahqayırma Gəncə,

Şəki və Cəbrayıl qəzalarında nisbətən daha geniş inkişaf etmişdir. Silahqayırma ilə Şamaxıda, Göyçayda və Qubada da məşğul olmuşlar. Lakin ustaların əksəriyyəti lahıclardan və ləzgilərdən ibarət imiş.

XIX əsrin əvvəlinə aid bir sənəddə yazılır; “Lahıç silahı bütün Şirvan, Şəki, Quba, Qarabağ və Bakı əyalətlərinə, Dağıstan və İranın bəzi yerlərinə göndərildi.

Buradakı ustalar bütün işi əl ilə görürdülər. Ona görə də iş çətin olub, çox gec yerinə yetirilirdi. Bəzi ustalar bu sahədə şöhrət qazanmışdılar. Bununla belə bir usta bir ay ərzində bir tüfəng və iki tapançadan artıq hazırlaya bilmirdi. Lakin keyfiyyətli olduğuna görə ustanın hazırladığı lülələr alıcılar tərəfindən sevilir, qundağı və başqa ləvazimatı olmadan belə böyük həvəslə alınır.

Ehtimal ki, Şamaxı qəzasına silahsalıq sahəsində şöhrət qazandıran da məhz Lahıç və onun ətrafında yerləşən kəndlər olmuşdur. Bu, qəzanın mərkəzi olan Şamaxı şəhərinin gerbində də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyinin “Tarix fondunda” saxlanılan Şamaxı şəhəri gerbinin üzərində başqa təsvirlərlə (mis, səhəng, ipək material və s.) yanaşı çarpazlaşdırılmış iki tüfəng şəkli də verilmişdir.

Oldu silahqayırma işində təzə dəmirdən daha artıq köhnə dəmirdən, xüsusilə köhnə nallardan istifadə edirdilər. Gəncə və Lahıç silahsazları keçmişdə köhnə dəmir ilə polad qarışığından geniş istifadə etməyi üstün tuturdular.

XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrin birində silah hazırlamaq üçün dəmirin Bakıdan satın alınıb gətirilməsi barədə belə deyilir:

“Lahıçda 8 silah zavodu var idi. Ustalar dəmiri Bakı qalasından pudunu bir çervona alırdılar, bəzən bir çervona 2 pud, ya da 2 girvənkə və hətta 2 pud 10 girvənkə də almaq olurdu. Bakıdan Lahıca aparmaq üçün 10 pud dəmirə 3 manat gümüş pul verilirdi. Dəmiri lazımı yerinə bakılılar özləri gətirib çıxartdıqda puduna 2 manat gümüş pul alırdılar”.

Güllə atmaq üçün hazırlanan silah “xırırtı tüfəng” adlanırdı. Güllə yumru şəkildə olub yerli ovçular və ya ustalar tərəfindən qurğuşundan kəsilib hazırlanırdı.

Lüləni güllə ilə doldurmaq üçün lüləyə 1,5 misqala qədər bant tökür, gülləni əski parçasına büküb lüləyə tıxayırdılar.

XIX əsrin I yarısında Zaqafqaziyadan İrana göndərilən mallar içərisində əsas yerlərdən birini xəncər tuturdu.

Azərbaycan xəncərləri forma, Ölçü və işlənmə qaydalarına görə müxtəlif idi. Burada əsas etibarlı ilə xəncərin hansı məqsədlə hazırlanması nəzərə alınır. Sancımaq üçün istifadə ediləcək xəncərlər nazik, nisbətən uzun hazırlanırdı. Belə xəncərlərin ucunun şiş və möhkəm olmasına xüsusi fikir verilirdi. Kəsərli (kəsməkdən ötrü işlədilən) xəncərlər enli və qısa hazırlanırdı. Onlar iki və bir ağızlı olurdu. Üçüncü növə isə doğrama vəzifəsi daşıyan xəncərlər daxil idi. Xəncərlərin digər xüsusiyyətlərindən biri də onun üzərində yivin (şırımın) olmasıdır. Bu yivlər 1,2 və bəzən 3 cərgə olurdu. Yivlər bir neçə vəzifə daşıyırdı.

1. Zərbə endirilərkən xəncərə düşən gücün təsirini azaltmaq və beləliklə onun sınmasının qarşısını almaq;

2. Sancılan zaman daxili qanaxmanı sürətləndirmək;

3. Xəncərə yaraşlıq vermək.

Xəncərin tiyələrini nadir hallarda parıltılı edirdilər, əksər hallarda onlar zəylənirdi.

Xəncərlərin dəstələri müxtəlif üsullarla zərbətmə, oyma, qızıl suyu vermə, savatlama, minalama və s.yollarla bəzədilirdi.

Xəncərlər üçün qını dülgərlər hazırlayırdılar. Tüfənglərin dəmir və ağac hissələri, xəncərlərin isə qınları, dəstələri və tiyələri naxışlarla bəzədilirdi. Naxışlar nəbatəti və həndəsi fiqurlardan ibarət olurdu. Naxışlamanın döymə, basma, xatəmkarlıq, savatlama, qızıl suyu

vermə kimi üsullarından geniş istifadə edilirdi. Naxışlardan başqa silahların üzərində dini şeyrlərə də təsadüf edilirdi.

Bu barədə P.Zubov XIX əsrin əvvəllərində yazırdı: “Şirvan tatarları (azərbaycanlılar) dəbdəbəli silahları sevirlər, onlar ən yaxşı silah, tapança, qılınc, dəbilqə və zireh almaq üçün pul əsirgəmirilər və bunları gümüş və qızıl ilə bəzəyirdilər”.

1852-ci ildə Moskvada Ümumrusiya kənd təsərrüfatı və kənd sənaye məmulatları sərgisində iştirak etmiş Şəki qəzası, Qəbələ mahalı sakinləri usta Səlim Əlimirzə oğlu (tapançaya görə), usta Ömər Nəsir oğlu (tüfəng lüləsinə görə) həmin qəzanın Qutqaşen kəndi əhli usta Şəhməmməd Dost Məhəmməd oğlu (tüfəng və tapançaya görə) və usta Rəhim usta Cəfər oğlu (düz və əyri xəncərlərə görə) fəxri fərmanlar almışdılar.

Bundan başqa Tiflisdə 1863 - cü ildə Kənd Təsərrüfatı sərgisi təşkil edilmişdi. Bu sərgidə də Azərbaycanın bir sıra qəzalarından yerli sənətkarlar iştirak etmişdilər. Onların təqdim etdikləri metal məmulat sərgi iştirakçılarının diqqətini cəlb etmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, artıq, XIX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq silahqayırma sənətkarlığı tənəzzülə doğru gedirdi ki, bu da tamamilə təbii bir hal idi. Silah istehsalı tənəzzülünün başlıca səbəbi Qafqazda isti silahlar hazırlanmasının qadağan edilməsi idi.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan incəsənəti”, (uşaqlar üçün ensklopedik məlumat kitabı), I cild, Bakı, 2010, 81 səhifə.
2. “Azərbaycan incəsənəti”, (uşaqlar üçün ensklopedik məlumat kitabı), II-III cildlər, Bakı, 2011, 144s
3. H. Quliyev, N. Tağızadə. “Metal və xalq sənətkarlığı”, Bakı, 1968, 124 səhifə.
4. M. Тарланов. “Декоративно-прикладное искусство Советского Азербайджана”, Баку, 1968. 134 страница.
5. M. Тərlənov, R. Əfəndiyev. “Azərbaycan xalq sənəti”, Bakı, 1960, 124 səhifə.
6. Rəsim Əfəndiyev. “Azərbaycan bədii sənətkarlığı” (Metal məmulatları və zərgərlik), Bakı, 1966. 64s
7. P.C. Тагиева «Декоративно - прикладное искусство Азербайджана», Баку, 1986.
8. “Восточное оружие” /Памятники материальной культуры Азербайджана/.

ОРУЖЕЙНОЕ ДЕЛО КАК ВИД ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ОБРАБОТКИ МЕТАЛЛА

Маммадов Шаиг Муртузали оглы, Расулова Елнара Гошгаровна

Резюме

В статье говорится об оружейном искусстве, которое является важным видом художественного металлообрабатывающего искусства Азербайджана. Приводятся сведения о его видах, т.е. огнестрельных и холодных оружиях. Объясняются нюансы, созданные нашими оружейниками в разные периоды истории, и высокая ценность, придаваемая ему народами мира. Освещены специфические характеристики оружия, изготовленного азербайджанскими оружейниками.

GUNSMITHING AS A TYPE OF ARTISTIC METAL WORK

Professor Məmmədov Şaiq Murtuzəli oğlu, Rəsulova Elnara Goshgar

Summary

The article deals with the art of gunsmithing, which is an important type of artistic metal work of Azerbaijan. Information about fire and cold weapons, which are its types, is given. The pearls created by our gunsmiths in different periods of history and the high value given to them by the peoples of the world are explained. The unique features of the weapons made by Azerbaijani gunsmiths are highlighted.

Rəyçi: prof. M.M. Məmmədov

Təsviri incəsənət kafedrasının 30 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasının 2 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 24 yanvar 2025-ci il